

Михайло Грушевський

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ХІХ СТОЛІТТІ І ВИЯВИ У НИХ ОСНОВНИХ ПИТАНЬ УКРАЇНОЗНАВСТВА*

*Запізнений розвиток поняття української національності.
Причини цього спізнення.*

Поняття українознавства, як дослідження минулого і сучасного українського народу, його властивостей і особливостей, його території і різноманітних умов, які впливають на життя і розвиток, — могло сформуватися лише поступово і головним чином протягом минулого століття. Причиною народу або народності, як певної колективної індивідуальності, існуючої незалежно від територіальних, політичних або конфесійних розмежувань, об'єднаної певними спільними рисами в сучасний період, спільністю пережитого в минулому, спільністю завдань і прагнень у майбутньому, — взагалі є головним чином явищем ХІХ століття. В минулому поняття народної або національної єдності переважно замінювалося поняттям політичної, релігійної або культурної єдності, і народність розумілася, як зміст однієї з цих форм: як громадяни певної держави, як населення певної території, як члени певної церкви. І тому, що в історії українського племені всі ці ознаки або форми то об'єднували з українським населенням його близьких співродичів, то краями на частини український народ і його територію, то замість того, щоб полегшувати цими зовнішніми, легкосхоплюваними категоріями кристалізацію поняття української народності, вони, навпаки, заплутали поняття народної особливості, вносили в цю сферу неясність і невизначеність.

У найдавніші віки історичного існування імена Русь, Русин, руский, в стислому значенні, охоплюють собою лише центр політичного і культурного життя українського народу (Київську землю), в широкому значенні, — всі слов'янські племена, які входили до складу «Російської» держави і були пов'язані єдністю політичного і суспільного ладу, династії і службового стану, культури і релігії, писемності і книжної мови. Навіть після

* З російської мови переклав Л. Лиман.

Праця Михайла Грушевського п.н. «Развитие украинских изучений в ХІХ в. и раскрытие в них основных вопросов украинovedения» спершу була видрукована в *Украинский народ в его прошлом и настоящем*, том І, С.-Петербург, 1914, стор. 1-36.

Праця М. Грушевського друкується коштом «Видавничого Фонду Михайла Грушевського ім. Василя і Тетяни Ростунів».

припинення політичної єдності ця спільність політичних і культурних традицій далі зберігала племінні поділи і відмінності народностей, які колись входили до складу Російської держави. Також не було нестачі у факторах, які бажали у своїх інтересах використати цю попередню єдність і посилено мусувати його традиції; цими факторами були: єдина церковна організація, яка пережила політичну єдність і всіма заходами намагалася послабити всякі прагнення до поділу; династична політика, яка ставила своїм завданням збирання колишніх «волостей» династії і тому подібне.

Вплив подібних, штучно підтримуваних традицій, був тим значнішим, що інші умови одночасно з тим також перешкоджали кристалізації національного відокремлення. Український народ, втративши політичну єдність, входить до складу двох суперницьких держав, — великого князівства Литовського і Польщі (а своїм закарпатським відрізком іще і до складу Угорщини), а в XVI столітті частина української території (Сіверщина) відходить іще до складу Московської держави. Політичні, церковні та інші особливості, які ділили українську територію на декілька окремих частин, з огляду на спільність інтересів нерідко вабили їх до тісніших стосунків з іншими, іноплеменними областями і групами. В той час як Західна Україна, належачи до складу Польщі, шукала підтримки у сусідньої одновірної Молдавії, пов'язаної політичною залежністю з Польщею (васальством), — умови політичної і національної боротьби пов'язували східно-українські області іще тіснішим союзом з білоруськими землями, які належали до складу того ж великого князівства Литовського. Такий характер мали загальні політичні рухи XV-XVI століть і пізніша культурна боротьба; на зміну книжної мови старої Русі, або поруч з нею, виникає нова канцелярська і літературна мова на ґрунті білоруської, але стала спільною мовою Білорусії і Східної України майже протягом двох століть. Культурний рух, який почав був поширюватись у другій половині XVI століття, розвивається спільними зусиллями українського і білоруського суспільства, при чому ряд українських діячів переносить свою діяльність в білоруські центри, особливо до Вільно. А московсько-польські угоди другої половини XVII століття, які остаточно відділили Задніпров'я і Київ від Правобережжя, спричинили новий культурний, а потім і релігійний розкол. Східна Україна дедалі більше еволюціонує до тіснішого зв'язку, не тільки політичного, але і культурного, з великоросійським світом; рядом безпосередньо примусових заходів і побічних впливів вона впроваджується в коло великоросійської культури, в той час як решта українських земель продовжує жити в тісному спілкуванні з білоруськими і польськими землями, під сильним впливом польської культури, а запровадження унії в Правобережній і Західній Україні наприкінці XVII і на початку XVIII століття долучає іще і конфесійну межу до політичних і культурних відмінностей, які розділяли український схід і захід. Приєднання Правобережної України до Росії і звищення тут унії наприкінці XVIII століття пересунуло цей кордон зовнішнім чином на захід, на сучасний кордон Польщі і Галичини, але не стерло тих відмінностей, які витворилися протягом цього більш як столітнього штуч-

ного відчуження Лівобережжя від Правобережжя — так що пережитки цього відчуження відчуються вочевидь і донині.

Я відзначив лише найрізкіші із історичних умов, які уповільнювали кристалізацію поняття української національності. Вони пояснюють нам повільність цього процесу, який не завершився ще і до нинішнього часу. Не встигнувши зруйнувати стоїчну єдність українського народу, стерти основні ознаки, які зв'язували і зв'язують його в одне ціле, ці несприятливі для національної єдності умови не були спроможними ніколи остаточно послабити силу зв'язку, який згуртовував цю національну масу — послабити живий зв'язок, який сполучав його частини і оживляв свідомість єдності, попри велетенські розміри етнографічної території і всі відмінності, які її розділяли. Єдність і суцільність території, пам'ять кровної спорідненості і спільного минулого, спільні риси психофізичного типу, економічних і громадських умов побуту брали гору над умовами, які вносили відмінності в національне тіло. В старій Русі можна помітити протиставлення великоросійської півночі українському півднєві, як Руси у властивому сенсі тісніше пов'язаної з її старим національним центром — Києвом. І пізніше живе усвідомлення єдності «Руси што короля слушаєть» і «Руси што Литвы слушаєть» брало гору над політичними поділами. А в момент найвищого пробудження національної стихії, під час великої національної боротьби за українську державу в часи Хмельницького, Виговського, Дорошенка, єдність українського народу на всій етнографічній території проявляється цілком виразно і свідомо, попри те, що етнографічно-політичні кордони цієї національної української держави (від Висли до Німану, до Сівська і Путивля) не відзначаються особливою точністю з точки погляду сучасної етнографії. В більш дрібних явищах звичайного побуту також на кожному кроці зустрічаємося із живими зв'язками, з постійним ендосмосом і екзосмосом народного життя, що не припиняються з огляду на політичні і навіть релігійні норми (в суто народному побуті в минулому і донині, наприклад, зустрічаємося дуже часто з цілком виразним ігноруванням конфесійних відмінностей між православ'ям і українською уніятською церквою, де вона була впроваджена офіційно). Попри все це несприятливі для національного життя умови, в яких довелося прожити українському народові, не залишилися без дуже сильного впливу на його долю. Масова денационалізація вищих, найбільш свідомих прошарків українського суспільства в минулому була одним із найрізкіших наслідків цього впливу. І нині для вельми значної частини українського (за походженням) суспільства питання про національну єдність українського народу або навіть самого існування української національності, ще є непройденим етапом, невіршеним питанням.

У вище описаних умовах українського життя українознавство в його сучасному розумінні не могло значно розвинутися. Те, що попередні століття залишили скільки-небудь цінне в ділянці дослідження українського життя, українознавством можна вважати лише частково або більше чи менше випадковим явищем. Стара Русь залишила нам цінну спадщину головним чином в галузі історіографії; через відсутність інших джерел, її літописи служать нам географічним, етнографічним, юридичним і кожним

іншим джерелом. Але літописи стоять на точці зору зовсім не етнографічній, а політичній. Київське літописання, хоча фактично займається головним і майже виключно півднем і є таким чином прямим попередником пізнішої української історіографії, однак це літописання ставить своєю метою розповідь про долі Київської держави по можливості в їхній цілості, охоплюючи крім українських і інші землі. Повніше і винятковіше на місцевому українському ґрунті стоїть пізніший галицько-волинський літопис, завдяки тому, що політичний горизонт галицько-волинської держави майже не виходив за межі Західної України. Замість екскурсів у сферу північних і північно-східних стосунків тут маємо екскурси в політичне життя Польщі, Литви, Угорщини. В галицько-волинському літописі це лише екскурси, але уже через століття українські землі стають провінціями Польщі і великого князівства Литовського, і місцеве літописання, про яке можемо судити по вельми бідним залишкам і відгомонам, які збереглися до нашого часу, починає розглядати українське життя, як провінціалізм Литовської або Польської держави.

І пізніше, з новим поживаленням українського життя (з кінця XVI століття), якщо з одного боку зустрічаються літописи, які досить близько підходять під поняття літопису українського життя (як, так званий, Львівський літопис), то з другого боку — немає нестачі в творах, в яких над місцевими українськими інтересами бере гору «загальнодержавна» (польсько-литовська) точка погляду (як, наприклад, Густинський літопис) або ж автор потрапляє під владу традицій «єдності російського народу», вносячи повну нісенітницю в історичну перспективу — як знаменитий «Синопис», один із самих безглузвих творів, що не перешкодило йому стати найпопулярнішим історичним довідником. Ідеї передових вождів козацтва про єдність українських земель і про їхню політичну окремішність не знайшли широкого поширення в пізніших літературних колах. Козацтво, що наклало таку яскраву печать на життя східної України, тільки на один момент привело в рух всю українську територію. Поступово втрачаючи силу і енергію, козацтво відступало дедалі більше на схід, поки врешті решт Дніпро не став його кордоном на заході. Козацька епоха, ставши новим вихідним пунктом для української території, новою ерою української історії, у зв'язку з відмінностями в історичних долях східної і західної України, розділеною між володіннями польським і московським, впливає дуже виразно на розвиток східного українського партикуляризму. Поняття єдності українського народу і української території поступово поступається місцем ідеям «козакоруського народу», який зливався з козацькою, східною частиною України, і «малоросійська батьківщина» українських письменників XVIII століття (східної України) дедалі менше виходить за межі Гетьманщини, хоча пам'ять про минулий тісний зв'язок із західними українськими землями все-таки зберігалась в науковій літературі.¹

¹ Див., наприклад, в *Кратком истор. описании о Малой России* (1769): «Мала Росія є частиною Російської держави, до якої належать древні російські князівства: Київське, Чернігівське і Переяславське, а до них можна зарахувати Волинське,

Ще більше путанини і неясности бачимо на ґрунті, так би мовити, філологічному. Зацікавлення народною стихією, спонукане практичними інтересами церковно-релігійної проповіді в період релігійної боротьби XVI століття, не з'ясувало достатньою мірою поняття народної мови і її стосунків до старої книжної мови. Письменники користувалися без особливої різниці народною мовою — «простою» і «посполитим» жаргоном верхніх прошарків сучасного суспільства, спотвореним жажливими латинізмами і полонізмами, і це, без сумніву, було однією з причин посилення старовірства поборників православних переказів, які вельми неприхильно ставилися до «впровадження» в священні книги «простої мови» і які посилено пропагували вживання церковно-слов'янської мови. Потім цей православний консерватизм, що вбачав певну профанацію в допущенні простої мови у релігійну сферу, був підтриманий іще прагненням сучасних українських філологів протиставити граматично опрацьованій латинській і польській мовам так само граматично розпрацьовану книжну мову: в основу граматичного опрацювання клалася більш визначена традиційна «словесно-руська мова», надовго канонізована особливо популярною граматиною Смотрицького. Дякуючи впливам школи, вона міцно утвердилася на позиції єдиної справжньої літературної мови. Те, що протиставлялося їй під назвою «руської» мови, як сучасна мова українського суспільства, і допускалося до книжного вжитку, далеко не покривало народну українську мову, а являло собою строкату амальгаму елементів народних, книжних (слов'яно-руських), жаргонних польсько-латинських, а пізніше, від початку XVIII століття, у східній Україні підпадає під дуже сильні впливи великоросійської книжної мови. Ця відчуженість від народного ґрунту і невизначене становище між народною і слов'янською мовами не дала можливості розвинути цій книжній мові. Ідея опрацювання народної мови, яка нуртувала в умах багатьох українських письменників XVII-XVIII століть, потонула в цьому неокресленому взаємозв'язку народної мови, староруської слов'яниці, польсько-українського жаргону і офіційної великоросійської мови. Із маси народних діалектів і говірок, які виразно помітили старі письменники, а з другого боку — із конкуруючих з ними книжних мов, образ загальної народної української мови так і не встиг цілком виразно піднятися і кристалізуватися за цей час.²

Українознавство на переломі XVIII і XIX ст.

Якщо поняття української народності не встигло у XVII-XVIII століттях остаточно сформуватися і внаслідок цього також і ідея дослідження України та українського народу в його цілості не могла увійти у

Луцьке та інші, зокрема Поділля і до меж колишніх грецьких (sic!) земельних володінь» (видання Бодяньського, 1848, с. 1).

² Дивись з цього предмету праці П. Г. Житецького, *Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII в.в. и Энеида Котляревского и древнейший список ея в связи с обзором малорусской литературы XVIII века*, 1900.

свідомість, то все ж таки XVIII століття залишило наступним поколінням цінну спадщину в галузі українознавства. Понад століття автономного політичного життя (1648-1764) залишило глибокий і незгладимий слід на всьому укладі мислення і інтересів українського суспільства Східної України. Вельми швидко підпадаючи під вільну і невільну русифікацію, воно в новій оболонці «благородного російського дворянства» і великоросійської культури таїть у собі ясно визначений «малоросійський» патріотизм, який викликав роздратування у поборників російського централізму. Цей патріотизм спонукає освіченіших представників українського суспільства збирати, описувати і досліджувати старий український побут, приречений, як здавалося їм, на скоре поглинання новими формами імперського життя. З другого боку розвивається особлива увага до історії України, в якій українські патріоти шукали умотивування своїх політичних і клясових стремлень і запитів. Не випадково із скасуванням гетьманства (1764), яке спричинило ряд інших ударів автономному укладові Гетьманщини, збігається розвиток вельми значної історико-антикварної літератури, присвяченої дослідженню історії України та її побуту. Лише невелика частина цієї літератури значною мірою розповсюдилася шляхом друкування, більшість творів цієї літератури залишилася в автографах або в невеликій кількості копій і збереглася до нашого часу в порівняно невеликих залишках.³ Ряд друкованих публікацій, після статей Міллера з історії козацтва (1760), розпочинається виданнями Василя Рубана, секретаря Потьомкіна. В 1773 р. виходять його *Краткия политическия и историческия известия о Малой России с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, також списка духовныхъ и светских та тамо находящихя ныне чинов числе народа и прочая* — маленький довідник, який подає всі ці різноманітні відомості на 100 сторінках малого формату. Потім, за спонукою відомого Олександра Безбородька і за його сприяння В. Рубан видає в 1777 р. ґрунтовніші трактати: *Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 р. с изъяснением настоящего образа тамошняго правления* — невелика історична компіляція першої половини XVIII століття, як гадають, із доповненнями Безбородька і *Землеописание Малыя России* — географія і статистика Гетьманщини згідно з переписом 1764 р. За думкою Безбородька ці публікації мусіли бути послужити вступом «до задуманого видання повної малоросійської історії»,⁴ але цей задум не було здійснено. В один рік (1777) з цими курсами української історії і географії виходить також первісток нової української історіографії: *Описание свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ в Малій Росіі і Слобідській Українській губерніі* Григ. Калиновського, молодого племінника того ж Рубана, а два роки пізніше один з найретельніших дослідників українського життя Фед. Туманський представляє тодішньому правителеві гетьманщини Румянцеву програму збирання історико-географічних, статистично-економічних і етнографічних відомостей для всебіч-

³ Поверховий нарис цієї антикварної літератури подано у праці М. П. Василенка: «К истории малорусской историографии», *Киевская Старина*, 1894, XI.

⁴ Григорович, *Кн. Безбородко* I, с. 46.

ного їх опису. Цілком правдоподібний здогад, що під впливом цього проекту появились пізніші описи Шафонського і Пашенка, — але вони залишилися невиданими. Вісімдесяті і дев'яності роки, крім ряду статей з історії України (загального нарису в *Топограф. описани Харьковскаго наместничества*, 1788, декількох статей в *Географич. Словаре* Щекатова, статті про кийські древності в *Кратком описании Киево — Печ. Лавры* 1791 і 1795 рр., великого історико-етнографічного нарису в *Описании народов, обитающих в России*, 1799, принесли лише видання деяких пам'ятників в «Российском Магазине» Ф. Туманського, між іншим «Летопись» Гр. Грабянки (1793) з невеличким словничком історичних реалій — попередником повнішої праці, започаткованої Вас. Ломиковським (*О Малороссии. О древних обычаях малороссийских, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях чиновников, 1808*) — незакінченої і невиданої.⁵ Із задуманих Яковом Маркевичем *Записок о Малороссии, ея жителей и произведений* — своєрідної енциклопедії Гетьманщини, вийшла лише перша частина (1798) — дещо із історії старої (до XI ст.) і нової, із географії, етнографії і природознавства.⁶ Значно обширніший і закінчений трактат Шафонського (1786): *Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малья России*, залишився невиданим, рівно ж як і інший аналогічний (не такий повний) опис Д. Пашенка. В рукописах залишився і цілий ряд історичних праць, нерідко значно цінніших у порівнянні з *Кратким описанием*, виданим Рубаном — літописи української історії Симоновського (1765), Лукомського (1770), Рігельмана (1778 і найталановитіша і цікава анонімна *История Руссов или Малой России*, пущена в оборот у другому десятилітті XIX ст. з іменем Георгія Кониського, здобувши надзвичайну популярність і вплив завдяки своїм художнім вартостям і ще більше — завдяки своєму впливовому гарячому українському патріотизмові і автономізмам.⁷

Зацікавлення мовою і літературою, судячи по матеріялові, який дійшов до нас, довго обмежувалося збиранням українських слів, які здавалися найбільш цікавими, складанням словничків ідіом, які потім потрапляли до словариків реалій. Не припиняється, попри швидку русифікацію, любов до української мови, яка проявлялася і в написанні, і в збиранні творів українською мовою, і серед цих любителів знаходяться ентузіясти, такі як відомий Лобисевич, який ставив українських авторів XVIII століття рядом «з Плавтом або Мольєром, якщо не вище».⁸ Оцінка мови спо-

⁵ Видано Лазаревським у *Кіевской старине*, 1894, VII.

⁶ Про неї Лазаревський, *Прежние изыскатели малороссийской старины* (Нариси).

⁷ Час написання її залишається невідомим: поруч із здогадом Лазаревського, який її автором уважав Полетику-батька (Григорія, помер 1784), стоять здогади, які пересувають центр ваги в епоху Полетики-сина, який продовжував історичні дослідження батька у другому десятилітті XIX ст. (лист від 1812 р.). Література і огляд питання міститься у статтях О. С. Грушевського: «К судьбе *Истории Руссов*, (*Чтения киев. Общ. XIX*) і в «К характеристике взглядов *Истории Руссов*, (*Известія акад.*), 1908.

⁸ Про Лобисевича стаття Петрова в збірнику *Статьи по славяноведению*, I.

чатку не йде далі коротких і поверхових характеристик в етнографічних нарисах під назвою «Малороссия», автори яких в дусі тогочасних сентиментальних течій рекомендують її «ніжність, приємність», «патетичні вислови, зменшуючі слова, які походять, звичайно, не від нічого іншого, як від тонкого почуття тих, які запровадили їх» (Я. Марковича Записки о Малороссии). Але в перші роки ХІХ століття уже появляється перша спроба граматики цілковито народної мови, слобідської говірки, — грамика Павловського, випадкового жителя України, якого зацікавила місцева мова, що остаточно відмирала, як йому здавалося («ни живой, ни мертвый язык», «исчезающее наречие»), і він наполягав на необхідність дослідження цієї мови перед тим, як вона остаточно зникне: «хто ж нам тоді покаже справжній образ наших предків в минулих часах, якщо ми не збережемо сучасного образу їхніх думок і говірки». Ця грамика була видрукувана лише у 1818 році, але була написана значно раніше, і уже на початку 1805 року була запропонована автором на розгляд Російською академією.⁹

*Антикварний характер старого українознавства
і нові погляди на українську стихію.*

В загальному пошвавлення українознавства, яке кидається у вічі на переломі ХVІІІ і ХІХ століть, не зважаючи на життєвість, яка його проникала, у своїй більшості досить яскраво показує свій антикварний характер. Цікавились пам'яттю віджилого або того, що відживає, поспішали занотувати на папері зникаючі образи, з пієтизмом нащадків збирали родинні пам'ятки. Пробивалися нотки високої оцінки цих українських древностей на зразок характеристики «малоросійської історії», як «славной ветви российской истории» (в листі одного з найбільш шанованих українських антикваріїв Чепи до В. Полетики), або наведені вище похвали українським «Плавтам і Мольерам» ХVІІІ століття, що служать скоріше виявом місцевого українського патріотизму, атестованого іще Румянцевим. Але справжнього усвідомлення значення і цінності цієї праці, яка поступово наростала в українському суспільстві від кінця ХVІІІ століття, іще не помітно. Навіть зацікавлення мовою, народною поезією має, як відзначено, значною мірою також антикварний характер.

Декілька вдалих літературних творів українською мовою, зокрема «Енеїда» Котляревського і його п'єси, а потім видатні твори харківського гуртка, створили новий настрій і нові погляди на народну мову. Повороті в літературній творчості, який кидається в очі при порівнянні з літературними творами кінця ХVІІІ століття, до «Енеїди» і пародій Гулака-Артемовського включно, з «Наталкою Полтавкою» того ж Котляревського і баладами Гулака, відповідає поворот і в теоретичних поглядах на українську мову і українську народну стихію взагалі. У другому

⁹ Про ці перші кроки українського мовознавства йдеться в праці Булича *Очерки истории языкознания в России, 1904 р.* і в праці Огієнка «Огляд українського языкознавства», *Записки Наук. тов. ім. Шевченка*, т. 79 і 80.

десятилітті XIX століття зустрічаємося з першими поглядами і суперечками на тему життєздатності української мови і її майбутнього в літературі. Передрук (в перекладі) заміток Бандтке («Замечания о языках Богемском, Польском и нынешнем Российском», в *Вестн. Европы*, 1815), де поряд із визнанням старожитності української мови висловлювалися побажання її літературного розвитку, викликає скептичні зауваження Каченовського, але зустрічається із аналогічними бажаннями і надіями українців. Бандтке виступає проти «німецького» погляду на українську мову як на «російську мову, зіпсуту домішкою до неї польської», погляду, який повторювали і самі українці¹⁰ і виводить її із часів доісторичних.

Каченовський скептично зауважував із цього приводу, що в київський період не могло бути «нинішньої малоросійської говірки», «тому, що і самої назви Малоросії тоді не існувало» (аргумент, як бачимо, відповідав початковому становищу питання), і на побажання Бандтке відносно майбутнього вказував на відсутність граматичної і літературної обробки: «вона (мова) ніколи не була підведена під граматичні правила і за свого сучасного стану спроможна лише на жартівливі твори, такі як «Енеїда» і дві чи три відомі оди». «Коли ж малоросійська мова майже за однією своєю «Енеїдою» дожене великоросійську мову і що б дало піднесення її, пов'язане з непереборними труднощами, до рівня ученої мови?» Але подібні аргументи не бентежили поборників української народності і молодий харківський патріот Ол. Левшин, видаючи через рік свої враження, сміло вказував на «Енеїду», як на доказ можливості літературного опрацювання української мови і добавляв: «Якщо генії цієї місцевості створять власну мову з позитивними правилами граматики, тоді малороси, опираючись на славу своїх учених творів, можливо змагатимуться з освіченими народами Європи» (*Письма из Малороссии*, 1816). Так уже в цей час виникла основна суперечка, яка пізніше стала предметом таких запеклих дискусій.

В Росії це не йшло далі загальних і більш чи менш випадкових зауважень. На погляд про українську мову, як на зіпсуту польськими впливами російську говірку або говірку польської мови, як писав, наприклад, тодішній мовознавець Греч у своїй історії російської літератури (1822), а потім у *Пространной грамматике* відповідав побіжно Максимович у передмові до першого збірника (українських) пісень (1827). Максимович зауважує, що наявність спільних слів в українській та інших слов'янських мовах ще не доказує запозичення їх українцями, а подібність української мови до різних слов'янських мов свідчить про серединність «малоросійської мови» серед слов'янських говірок. Але уже в 1836 році появляється спеціальна стаття молодого Бодяньського «Разсмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов» (в *Уч. Записках Московского унив.* за 1835-36 г.), де він цілком виразно переносить питання на історичний ґрунт, вважаючи південну і північну галузки

¹⁰ Наприклад у Я. Марковича: «В стародавні часи мешканці Малоросії говорили словенською мовою, але спотворили або зіпсували її у той час, коли перебували в полоні у татар, литовців і поляків».

споконвічними розгалуженнями загальнослов'янської мови, бачить українізм у древніх пам'ятках, починаючи від договорів з греками, літопису «Нестора» та інших джерел, ставить у відношенні до спадкоємності їх «слов'яно-руську» мову XVI-XVII століть і пояснює пізніший її занепад перевагою «простої» народної мови під впливом козацьких рухів, які потрясли увесь уклад українського життя. Говірки, які зазнали польських, великоросійських або білоруських впливів, Бодянский вважає «діалектами мови малоросійської», що збереглися в повній чистоті в говірках Лівобережжя. Срезневський в цікавому відкритому листі до Снегирьова під назвою «Погляд на пам'ятки української народної словесности» (1834) вважає непотрібними доказами того, «що мова українська (або як бажано називати іншим — малоросійська) є мовою, а не діалектом російської або польської, як доводили декотрі і багато хто переконані, що ця мова є однією з найбагатших слов'янських мов, що вона ледве чи поступається богемській мові великою кількістю слів і висловів, польській мальовничістю, сербській приємністю, що ця мова, будучи ще не опрацьованою, може уже порівнятися з освіченими мовами гнучкістю і синтаксичним багатством — мова поетична, музична, живописна». Її літературна будучність не викликає у автора ніяких сумнівів. «Чому ж глибокодумний Сковорода, простодушний Котляревський, багатий на фантазію Артемовський, завжди грайливий, завжди привабливий Основ'яненко і ще декілька інших, які спокусилися обіцянками і надією вичікати від них щось гідне України — чому вони мусять залишитися самотньо у, до цього часу, дикий пустелі української літератури? Мова Хмельницького, Пушкаря, Дорошенка, Палія, Кочубея, Апостола мусять у крайньому разі передати нащадкам славу цих великих людей України». Як бачимо, це було повторенням, у більш рішучій і впевненій формі, того, що писав 18 років раніше інший харківський ентузіаст Левшін. Українські перспективи уявлялися сучасникам в найбільш світлих фарбах. Відсутність будь-яких офіційних обмежень, в загальному доброзичливе ставлення кращих представників великоросійського суспільства до спроб літературного опрацювання української мови, вивчення українського життя, не залишали місця загостренню, спричиненого пізнішими переслідуваннями і нападами. Нові ідеї народності об'єднували представників українського і великоросійського суспільств у вивченні народної стихії, в культивуванні народної мови і народних елементів у літературі. У тій сфері, не пов'язаній із практичним життям, в якій культивувалося українофілами 1820-1830 років українство, воно не зустрічало серйозних перешкод ззовні, і цим пояснюється мала інтенсивність теоретичних суперечок про українство в Росії. «Суперечки жителів півдня і жителів півночі з приводу їхньої руськості», відзначені Венеліним (1832), мали ще надто поверховий характер, щоб вражати глибоко. Цим пояснюється відносна убогість чисто філологічної літератури в Росії протягом цих десятиліть.

У зовсім інших умовах перебувала західна, галицька Україна, де суперечки про мову стають життєвим нервом майже на ціле століття.

(Продовження в наступному числі)

Михайло Грушевський

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ХІХ СТОЛІТТІ І ВИЯВИ У НИХ ОСНОВНИХ ПИТАНЬ УКРАЇНОЗНАВСТВА

(Продовження)

ПИТАННЯ ПРО МОВУ В ГАЛИЧИНІ

В кінці XVIII століття Західна Україна, як побачимо нижче, пережила ще більший занепад національного життя, ніж східня. В Західній Україні не було того піднесення своєрідного українського патріотизму, який пережила гетьманщина по інерції автономного життя, по спогадах героїчної епохи XVIII століття. Всі вищі прошарки суспільства були цілковито денаціоналізовані; навіть церковне управління перейшло в руки ополячених або поляків за походженням монахів-василіян. Піклування австрійського уряду за піднесення культурного рівня духівництва і за загальний культурний розвиток українського елементу довго не знаходило живого відгуку в самому українському суспільстві, і багато добрих починів зав'яли, не встигнувши розцвісти під подувом загальної реакції, ще перед тим як українське суспільство скільки-небудь оцінило значення цих починів. Одним із таких проявів запізнитої оцінки тих культурних засобів, які було дано, але яких не використав місцевий український елемент, було пожвавлення зацікавлення до питань національної школи і мови навчання. Коли у другому десятилітті XIX століття австрійський уряд, під польським впливом, замість української мови почав запроваджувати в школах навчання польською мовою, то це викликало протести свідоміших одиниць, старання пробудити в українському суспільстві активніше ставлення до питань освіти і культури, викликало у дальнішому — культуру мови. В цих умовах появляється знаменитий трактат на захист української мови перемиського каноніка Івана Могильницького, передового діяча на цьому поприщі, автора ряду граматик. Його трактат: *Відомість про руську мову*, написаний спочатку українською мовою, вийшов 1827 року в польському перекладі, призначений для польського суспільства, яке треба було переконати у праві на існування української мови. Це була вельми значна для свого часу праця, багата історичним матеріалом, хоча і грішила змішанням понять (наприклад, народна галицька українська мова ототожнюється з писемною мовою XVI-XVII століть, «білоруська» мова підводиться під поняття «руської», тобто української мови); перекладена з польської на російську, ця праця видавалася декілька разів у Росії (останній раз у *Записках о южной Руси*, 1857), а в Галичині довго за-

лишалася основним твором з питань мови. Граматика Могильницького, на жаль, залишилася невідомою, як і всі інші галицькі граматики цього першого періоду: граматики Паславського, Лаврівського, Лозинського. Першою галицькою надрукованою граматиною була *Grammatik der Ruthenischen oder Kleinrussischen Sprache* Йосипа Левицького, яка побачила світ 1834 року. Це був виняток зовсім нещасливий, тому що у своїх міркуваннях про мову Левицький залишився позаду інших дослідників — Могильницького і Лозинського, які значно справедливіше оцінювали значення народної стихії.

В цьому відношенні перші галицькі мовознавці виявилися у положенні значно тяжчому, ніж їхні сучасники в Росії. На Україні російській на початку ХІХ ст. цілком визначено і різко стояли одна проти одної літературна великоросійська мова і народна українська мова. Книжна українська мова, в її обох відгалуженнях: наближеному до слов'янської мови і наближеному до жаргону освічених клясів, на той час вимерла остаточно під натиском офіційної великоросійської мови і неофіційної народної; церковно-слов'янська мова збереглася лише в суто церковному, релігійному вжиткові духовництва, яке залишилося цілком в стороні тому, що вся літературна і культурна діяльність перейшла до рук світської інтелігенції. У Галичині ж перші кадри інтелігенції становило духовництво, яке опинилося в становищі, що вельми нагадувало становище попередників першої половини ХVІІ століття з їхнім хитанням між церковною і живою розмовною мовою. Стара книжна українська мова у Галичині не завмерла і книжна література цією мовою бодай і маленьким струмочком, але допливла до ХVІІІ століття і стала вжитковою у відновленій вищій українській школі, реформованій новими течіями, але в принципі відчуженої від живої народної стихії, як надто низької і вульгарної. В Галичині не було навіть таких спроб літературної обробки народною мовою, якими володіли філологи України російської. І на довершення всього галицькі філологи не мали перед собою такої одноманітної української народної мови, поширеної на великій території з великою масою населення, як мова Лівобережної України, яку канонізували зачинателі української літератури в Росії, а дослідники української мови початку ХІХ століття, як ми бачили, поклали її в основу, об'являючи інші говірки, так би мовити, відхиленнями від цього канону. Перед галицькими філологами лежала група говірок, серед яких маневрувати, навіть за бажання стати на ґрунті народної мови, було не так легко з огляду на тодішній стан філологічних знань. У результаті цього ціле півстоліття пройшло у хитаннях між книжно-церковною і народною стихією, і ці хитання закінчилися повним і непримирним поділом галицького життя на дві течії — в сторону народу і в сторону книжних традицій або «єдності руського народу» у другій половині ХІХ століття, коли вияснилось повне розходження обох напрямків.

На перших початках неузгодженість цих напрямків не уявлялася тодішнім дослідникам із такою ясністю. Могильницький добросовісно намагався втиснути галицьку народну мову в рамки граматичної системи Смотрицького і в його правопис, якого по-рабському дотримувався. Але через декілька років появляється граматика угорського русина Мих. Лучкая

(*Grammatica Slavo-Ruthena seu Vetero-Slavicae et actu in montibus Carpathicis Parvo-Russiae seu Dialecti Vigentis Linguae*, Пешт, 1830), в якій з консерватизмом, властивим цьому крайньому відрізкові східньо-слов'янського світу, центр ваги іще раз переноситься на єдино «вчену» (*Lingua erudita*) церковно-слов'янську мову, яка знову, як у XVII столітті, рекомендувалася для шкільного і наукового вжитку в «Карпатській Русі». Ця думка зробила сильне враження на сприйнятливий галицький ґрунт, і Йосип Левицький посилено намагається підтягнути під церковно-слов'янські форми живу українську мову, одночасно сильно підправляючи її великоросійськими елементами, оскільки зразком для нього служила німецька граматики великоросійської мови, якій він підпорядковувався не лише в системі, в термінології, але і переносив великоросійські форми у свою «русинську» мову (зрадлива путаниця в термінології, яка називала «русинською» українську мову і «руською» книжну великоросійську мову, яка також не залишалася тут без впливу).

З протестом проти цього «поклоніння двом богам», як характеризував ці хитання цензор граматики Левицького, знаменитий Б. Копітар, який завзято рекомендував галичанам культивувати свою народну мову, виступив Йосип Лозинський. Познайомившись іще в рукописі із граматику Левицького, він уже в 1834 р. підготував граматику, яка після нескінченних поневірянь була опублікована лише в 1846 р. польською мовою (*Grammatyka języka Ruskiego (Maloruskiego)*). В ній він показав себе гарним прибічником народної культури українського мовлення, як необхідного і навіть неминучого засобу суспільного розвитку, «освітчення душі». Мертва церковно-слов'янська мова, за його переконанням, не може бути засобом освіти і розвитку народу. Також неможливо штучно підганяти українську мову під одну із сучасних слов'янських говірок (Лозинський спеціально полемізує із польськими письменниками, які рекомендували українцям приєднатися до польської літератури, але те саме стосувалося і великоросійських тенденцій). П'ятнадцятимільйонний український народ, як підраховує Лозинський, не може відмовитися від своєї мови, залишитися без своєї літератури.

Доводиться пошкодувати, що ці тверезі думки суспільство не засвоїло. В устах Лозинського на час появи його граматики вони були дискредитовані гранично непопулярною пропагандою впровадження латинської абетки, якою свого часу із захопленням займався Лозинський. Ідея народної мови мала прихильників, але ієрархічні сфери схилилися на користь прибічників церковно-слов'янської мови і, за іронією долі, цензура русинських видань, доручена адміністрацією цим сферам, ставила всілякі перепони українським течіям, хоча в інтересах австрійської політики лежало відокремлення русинського елемента від поляків і великоросів, і Копітар, виходячи із цих державних австрійських мотивів, у своєму листуванні з галицькими мовознавцями посилено підтримував ідею народної мови.

Ця обскурантська цензура і відсутність преси були причиною того, що течії, які так ясно виявили себе у другому і третьому десятилітті XIX століття, не проявили себе більш живим обміном думок у пресі. Така

можливість появилась лише після 1848 року, а досвіди попереднього часу, які свідчили про подібні ж шукання у питанні про літературну мову, про шляхи культурного розвитку українського народу і тому подібне, в більшості завмерли в цензурних та інших архівах, в більшості випадків залишивши сліди суперечок у сучасному листуванні або у пізніших спогадах.

Помимо всього питання про мову відобразилося в цьому матеріалі уже досить певно.¹¹

ЕТНОГРАФІЧНІ ЗАЦІКАВЛЕННЯ І ДОСЛІДЖЕННЯ

В Росії питання про український елемент перемістилося поки що в іншу площину. Питома вага українського елементу повинна була визначитися не філологічними міркуваннями, не науковим опрацюванням мови, не наявністю красного письменства, а багатим змістом самої української народної стихії. Таку постановку питання давали нові ідеї народности, які були почали проникати у російське середовище за посередництвом німецьких романтиків народности, а частково також через західньо-слов'янське середовище. Ці ідеї і культ народности, ними спричинений, мали велике значення для всього подальшого розвитку українства в Росії і визначили собою спрямованість наукових зацікавлень, дали цілковито нову постановку українознавству, влили новий зміст в старі інтереси українських патріотів, встановивши нову цінність українським дослідженням. Те, що досі було предметом пієтизму різних «Малой России сынов», сімейного так би мовити пошанування, ні для кого не обов'язкового, яке шукає для себе виправдання у природній прив'язаності до батьківщини і рідного — дістає цілковито нову, об'єктивну цінність і право претендувати на неї в очах освіченого людства. Сіра українська маса, позбавлена літератури, зі своєю неосвіченістю, з мовою, «необмеженою правилами граматики», виявилася володарем етнографічних скарбів, більш цінних від будь-яких гучних творів штучної (писаної) літератури, носієм краси, недосяжної для інтелектуальної творчості. В цьому є невід'ємне право українства на увагу і дослідження і не тільки самими українцями, але і всіма освіченими людьми, які усвідомлюють цінність і значення народности. Цілком певно ця нова точка погляду була сформульована в 1820-х роках (в статтях Максимовича, Цертелєва та інших), але вплив нових ідей цілком очевидно відчувається і в попередньому десятилітті. І під їхнім впливом українська етнографія стає, так би мовити, бойовою наукою надовго, майже на все ХІХ століття. Збирання, а також і дослідження, але головним чином все таки збирання етнографічних матеріалів, особливо фолклірних, стає панівним інтересом у сфері українознавства. Багатство народної словесности в очах українського суспільства є одним із головних моментів, який засвідчує

¹¹ Найновіша праця: М. Возняк, «Студії над галицько-українськими граматиками ХІХ в.», *Записки НТШ*, т. 89-95, О. Маковей, «Три галицькі граматики», *ibid.*, т. 51 і 54.

цінність українського елементу, його права на розвиток і національну культуру.¹²

Найдавніші етнографічні колекції і записи не були видані і, правдоподібно, здебільшого загинули для нас. Деякі із неопублікованих збірок, однак, зробили вельми сильний вплив на наступне дослідження народного життя. Такою була збірка З. Ходаковського-Чарноцького; зібрана ним у 1814-7 роках велика для свого часу колекція українських пісень залишилася в рукописі, але нею багато хто користувався; велике враження робила сама оригінальна фігура ентузіаста-збирача і широкі перспективи вивчення народного життя, на підставі його спостережень. Фолклор у З. Ходаковського-Чарноцького нерозривно поєднувався з вивченням психічного стану народної маси, порівняння сучасного побуту з побутом доісторичним; перед перспективами початкової слов'янської громадськості в його очах стушовувалися всі історичні поділи; національні, політичні, релігійні, і з сучасної етнографії дивилася на нього «передхристиянська Слов'янщина». Ці ідеї робили враження і, таким чином, відклавши на бік фантазії і помилки, неминучі при перших кроках, багато чого з вказаного Ходаковським в галузі вивчення народного життя лише значно пізніше увійшло в науковий вжиток і методологію.¹³

Перед ним українська етнографія своїм завданням ставила вивчення народної творчості, головним чином збирання народних пісень, особливо історичних. У 1819 р. виходить у світ перше друковане зібрання їх М. Цертелева під назвою *Опыт собрания старинных малороссийских песен*, яке містило у собі вісім дум і дві пісні, цікавий вступ, в якому іще досить несміло висловлюються погляди про цінність творів народного мистецтва взагалі і українського зокрема, і словничок українських слів. У наступних статтях, в 1820-х роках, той же Цертелев розвиває уже більш виразно ідеї народності і наполягає на цінності народної пісенної творчості. Максимович, видаючи у 1827 р. перший (і єдиний) випуск свого зібрання, незрівняно значнішого (опублікований випуск мав у собі 223 твори), уже вважає принцип народності усвідомленим сучасним суспільством: «Настав, здається, той час, коли починають розуміти справжню цінність народності», — пише він у своїй передмові, і на першому місці ставить «пісні — де звучить душа, рухома почуттям, і казки — де промінює народна фантазія». В опрацювання пісенного матеріалу Максимович також вносить значно більше ясності: ставить питання систематизації, відтворення на підставі варіантів початкового змісту пісень і тому подібне. Не продовживши праці відразу після першого збірника, декілька

¹² З історії української етнографії існує такий ряд цінних праць: А. Пыпина, *История русской этнографии*, III т, 1891; Огоновського, *История литературы русской*, т. IV, 1894 (незакінчено). Ол. Грушевського, «Етнографічні видання і пляни», *Записки НТШ*, т. 89; Сумцова, *Современная малорусская этнография*; Довідник: Грінченко, *Литература украинского фольклора, 1777-1900*. Чернигов, 1901. Більш спеціальні монографії указані нижче.

¹³ Найновішою про Ходаковського є праця В. М. Доманицького, «Піонер української етнографії», в *Записках НТШ*, т. 65.

років пізніше (1834), він розпочав новий збірник, розрахований на чотири частини, але і на цей раз справа закінчилася одним випуском; до нього ввійшли історичні пісні, кількістю 113, в той час як уся колекція зібраних Максимовичем пісень нараховувала близько дві з половиною тисячі назв; разом з тим окремим випуском було видано мелодії до пісень.

Роком раніше почало виходити зібрання історичних пісень Срезневського (*Запорожская Старина*, шість невеликих томиків, Харків, 1833-1838); це видання мало інший характер від збірників Максимовича: Максимович у своїх збірниках виступає як фолклорист, Срезневський користується пісенним матеріалом для ілюстрації української історії, поряд із піснями впроваджує і суто історичний матеріал. Збірник мав великий успіх, між іншим, дякуючи ефективно написаним пісням, перемішаним із справжніми. За один рік окрім томика «Запорожской Старини» вийшов на протилежному кінці української території інший збірник, який також мав велике значення: *Pieśni Polskie i Ruskie Ludu Galicyjskiego* Вацлава Залеського (Львів, 1833). Це було перше зібрання галицького пісенного матеріалу, що появився книжкою, і багатство українського пісенного матеріалу в порівнянні з польським зробило глибоке враження на тодішню галицьку інтелігенцію в той час, коли щойно починалося звернення до народної стихії. Український матеріал Залеського потім передрукував Платон Лукашевич у своєму збірникові: *Малороссийския и червонорусския народные думы и песни*, 1836; це видання, що в першій частині містило пісенний матеріал російської України, а в другій — австрійської, стало таким чином виявом першого всеукраїнського цілого. Інші збірники цього періоду вийшли значно пізніше або і зовсім не появились на світ. Велике зібрання Максимовича дебютувало іще одним випуском нового *Сборника украинских песен* (Київ, 1849), скомпонованого на цей раз із шести частин, але видання знову зупинилося на першому випускові. Іще більше зібрання Бодяньського — саме найбільше із існуючих досі, судячи по його підрахункові (8000 пісень), зовсім не появилось друком. Гоголь обмежився красномовним панегіриком українській пісні, і його зібрання вийшло лише недавно, в столітній ювілей.

На початку сорокових років Куліш носився з пляном видання великого колективного зібрання українських пісень з участю Костомарова, Метлинського, Срезневського, Бодяньського і самого Куліша; але цей плян не здійснився. У всякому випадкові, дякуючи уже здійсненим виданням і поданим у пресі відомостям про невидані зібрання, репутація української пісенної творчості була піднесена дуже високо. Український народ був визнаний власником найбагатшої високопоетичної словесности, яка ставила його на рівні із сербським народом серед слов'янства і на одному із перших місць серед сучасних народів взагалі.

Менше уваги було присвячено іншим галузям українського фолклору і дослідженню народного побуту. Записи казок, повір'їв, приказок, які появились в перших десятиліттях ХІХ ст. і які залишилися невиданими, були незначними (збірники Носенка, Смирницького, Бодяньського та інших). Виняток становив збірник Куліша *Украинские народные предания* як своїм розміром, так іще більше своїм характером. Молодий етнограф

не ставив своїм завданням підбирати лише фолклорні тексти: йому хотілося характеризувати «народ в різноманітних особливостях одиниць його», ілюструвати «поетичний бік життя народу», і Куліш подає у своєму збірникові казки і історичні перекази, релігійні легенди, уривки мемуарів, думи і пісні, загадки і просто зразки народної мови. Із страху перед цензурою Куліш поробив у своєму збірникові ряд купюр, але і в цьому «очищеному» вигляді зібранню не судилося появитися на світ: книжка московських «Чтений» була конфіскована за мемуари Флетчера, надруковані в ній і була взята із складів лише недавніми роками. Куліш одначе опрацював свій матеріал за аналогічним пляном, але в значно ширшому масштабі десять років пізніше у своїх «Записках о Южной Руси».

ІСТОРІОГРАФІЯ

Поряд з етнографічними працями вельми поживавлена діяльність проявилася також у сфері історичних досліджень, але вони продовжували традицію XVIII століття — вивчення зовнішньої історії козацтва, переважно гетьманщини, починаючи з епохи Хмельницького і майже не виходячи із цієї тематики. Поняття української або малоросійської, за тодішньою термінологією, історії нерозривно зливалось з історією козацтва. Вивчення стародавньої Русі відбувалося поза нею, під маркою російської історії, за традиціями «загальноросійської» історичної схеми, на династичній основі, опрацьованій московським літописанням і прийнятої офіційною російською історіографією. Перехідний литовсько-польський період служить лише пролюдією до історії козацтва і має на меті пояснити виникнення козаків, поза цим не привертая до себе уваги дослідників як рівно ж долі західних українських земель, які залишилися під володінням Польщі. Вихідним пунктом служили козацькі рухи проти Польщі, в результаті яких Україна перейшла під протекцію московських царів.

У 1820-х роках появляється анонімна *История Руссов* (Історія Русів), яка мала надзвичайний успіх в українському суспільстві і вельми сильно вплинула на його історичні погляди та інтереси; але *История Руссов* лише частково підходить під поняття історичної праці, будучи властиво надзвичайно талановитим політичним памфлетом. Одночасно з невідомим автором або редактором *Истории Руссов* цілий ряд любителів і учених трудилися над більш об'єктивним і науковим відображенням історії України в епоху козацтва. Відомі, наприклад, зусилля в цій галузі А. Чепи, Д. Ломиковського, М. і Д. Бантиш-Каменських, М. Берлінського, О. Мартоса, Олександра і Миколи Марковичів, М. Гоголя та інших. З них лише Бантиш-Каменському і Миколі Марковичу пощастило увінчати свої праці виданням «повної» історії Малоросії. Мартос, як і Берлінський, опублікував лише декілька розділів із своєї історії; інші не вийшли із сфери початкового накопичення матеріалу або невеликих монографій.¹⁴

¹⁴ Вони занотовані більшою частиною в праці Лазаревського *Указатель источников для изучения Малороссийского края*, 1850; також в *Опыт русской историографии* В. Іконнікова і в моїй *Історії України-Руси*, т. VII, прим. 2 і т. VIII, прим. 6.

Як і їхні попередники XVIII століття, ці дослідники опиралися головним чином на хроніках і мемуарах XVII-XVIII століть, польських і українських. Такий самий характер має і вступна частина «Історії» Бантиш-Каменського; але починаючи із приєднання України до Москви, він переносить центр ваги свого дослідження на матеріал офіційний і московський — документи архіву закордонних справ, із яких вибірки у вигляді додатку він долучав до кожного із томів. Цей документальний характер з перевагою офіційного московського наświetлення українських подій різко виділяв його працю із загального напрямку української історіографії, вносив до неї новий тон і характер. Значно перевершуючи попередні публікації запасом відомостей і документальністю їх, видана як на свій час дуже розкішно і імпозантно, праця Бантиш-Каменського зайняла дуже авторитетну позицію в українській історіографії і мала велике розповсюдження: надрукована першим виданням у 1822 році, видання було потім повторене у 1830 році і знову в 1842 році (іще раз у 1909). Однак, незважаючи на всю свою офіційність і документальність, *Історія Малої Росії* Бантиш-Каменського не устояла перед чарівністю *Історії Русів*, з якою Бантиш-Каменський познайомився уже після видання своєї історії і в дечому змінив наступні видання під її впливом. І поряд з його книгою *Історія Русів* широко поширювалася в рукописних списках, здобруючи своєю патріотичною гостротою і поетичною вигадкою сухуватий твір офіційного історика.

Рівнозначною з цими двома творами була третя «повна» історія Малоросії Миколи Марковича, видана у 1842-3 роках. Під впливом *Історії Русів* тут значно була розширена вступна частина, — до Богдана Хмельницького, — яка зайняла цілий том; приклад Бантиш-Каменського позначився у включенні обширних документальних додатків, які становили два окремих томи (IV і V); у своєму викладі Маркович безпомічно вовтузиться між апокрифічними вигадками *Истории Руссов* та *Запорожской Старини* (також написаної під впливом «Истории Руссов») і достовірним діючим матеріалом Бантиш-Каменського; в значенні історичного методу праця Марковича не становила собою ніякого руху вперед. Мав ціну лише історико-побутовий матеріал, зібраний автором. Після видання своєї історії цей матеріал він почав був опрацьовувати для своєрідних українських старожитностей. Ця праця мала заголовок: *Внутренняя жизнь Малороссии от 1600 года до нашего времени*, але хвороба не дозволила Марковичеві закінчити цю працю; були підготовлені лише деякі розділи, як, наприклад, «порівняння міри, ваги, а також грошей і цін на різні предмети в Малоросії від 1715 по 1855 р.», історія монастирів, етнографічні записи і тому подібне.

Зібрання документів, виданих в додатках Бантиш-Каменського і Марковича, були першими значними виданнями документів з історії України; поруч з ними можна поставити лише збірник актів з історії української церкви, виданих Євгеном Болховитиновим при його *Описании Киево-Софійского собора*, 1823; але це видання, як і інші: *Белорусский архив*, розпочатий із 1846 року, видання «западно-русских актов» — не стояли під знаком властиво «малоросійської» історіографії. Але під цю категорію пі-

дійшла діяльність новозаснованої (1843) київської археографічної комісії, незважаючи на її ультраказенний характер (вона належала до найближчого підпорядкування генерал-губернатора, і головою її був керівник канцелярії генерал-губернатора, який не мав нічого спільного з наукою).¹⁵

Інтереси українознавства випадково збігалися з інтересами урядової політики в правобережній Україні, і одним із головних керівників нової комісії став Максимович, а головним працівником Куліш, на якого комісія покладала свої надії. Від 1845 року починають виходити «Пам'ятники» київської комісії з дуже цінним і різноманітним археологічним матеріалом, крім історії козацтва також із соціальної і культурної історії України, які були залишилися поза сферою дослідження «малоросійських» історіографів. Комісія також заплянувала видання пам'ятників українського літописання: в 1848 році починає виходити цікавий (хоча і цілком невірний) літопис Величка. Але на цьому поприщі — видання пам'ятників старої української історіографії — діяльність комісії відійшла на другий план перед працями О. М. Бодяньського.¹⁶ Отримавши редакторство новозаснованих московських «Чтений», він за три роки, від 1846 по 1848 рік, опублікував у виданих тоді 23 книжках «Чтений» величезну, перед тим нечувану масу етнографічного матеріалу, не почувавши себе ніяково через докори москвичів за таке надання переваги українському матеріялові.¹⁷ Розпочав він з *Історії Русів*, цієї золотої книги тодішнього українського суспільства; з огляду на її крамольний характер видання вважалося надзвичайно ризикованим і було справжнім патріотичним подвигом з боку видавця. Після *Історії Русів* було видано літопис Самовидця в композиції Симоновського і Рігельмана, хроніку Густинського монастиря, цілий ряд дрібніших мемуарів і компіляцій та декілька цінних зібрань документів (папери Орлика, акти із архіву Оружейної палати та інше). В кінці 1848 року ця видавнича діяльність Бодяньського була перервана і відновилася лише через десять років; але і те, що він зробив за ці три роки, означало дуже багато у розвитку української історіографії. Звичайно, за сучасного стану історичних відомостей, Бодяньський не завжди відповідним чином орієнтувався у матеріалі, не умів відрізнити важливе від неважливого, інколи видавав малоцікаві речі, але взагалі дав дуже багато цінного. Історія козацтва, дякуючи Бодяньському, дістала дуже серйозний історичний фундамент.

(Продовження в наступному числі)

¹⁵ Про діяльність і плани комісії див.: «Юбилейную записку» Ореста Левицького: *Пятидесятилетие киевской комиссии для разбора древних актов*, 1893.

¹⁶ Про діяльність Бодяньського див. книгу М. П. Василенка, «О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии», 1904 (із *Киев. Старини*).

¹⁷ Один московський учений так відгукнувся на редакторство Бодяньського: «Чим стали «Чтения»? Збродом різної всячини і скарбницею дійсності і нісенітниць хохляцких! Так що саме добре, що є в них, цілковито губиться в цьому гноєві». *Древняя и Новая Россия*, 1880, т. I, ст. 514.

Михайло Грушевський

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ХІХ СТОЛІТТІ І ВИЯВИ В НИХ ОСНОВНИХ ПИТАНЬ УКРАЇНОЗНАВСТВА

(Закінчення)

РУХ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДУМКИ 1810-х РОКІВ І ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ 1850-х І 1860-х РОКІВ

Друга половина сорокових років була важливим поворотним моментом у житті українського суспільства по один і по другий бік австро-російського кордону. В Росії це була епоха Кирило-Методіївського братства — кульмінаційного пункту в розвитку політичної і громадської української самосвідомості від неясних безплідних народницьких мрій і прекраснодушності першої половини ХІХ століття до цілком визначеної соціальної і політичної програми українського відродження, в якій поряд із загальними питаннями політичної і соціальної перебудови Росії намічалися спеціально українські постулати автономної України, як рівноправного члена великої слов'янської федерації.

В Австрії це була славна «весна» 1848 року, яка вперше після кількох століть дала політичне буття місцевій українській народності, що стала цілком впевнено на національні українські позиції і з захопленням вітала перспективи національного самовизначення. Тут і там в перших лавах руху стояли видатні українські літератори і учені, представники українських досліджень у різних царинах, і загальне пожвавлення, політичний перелом мусів був з огляду на це найживішим способом вплинути на долю українознавства, на напрямках, інтересах і характері його.

Однак, цей перший розквіт культурного українського життя — і зокрема наукових інтересів — був зупинений і пригнічений на самому початкові: в Австрії загальною реакцією, яка задавила весняні пориви 1848 року, в Росії — (судовим) процесом Кирило-Методіївців 1847 року, який закінчився ув'язненням і багаторічним засланням, позбавивши можливості наукової праці для видатних діячів науки і літератури. І коли після десяти років вони дістали можливість відновити свою діяльність, то роки поневірянь не залишилися без впливу на їх характер: ми вже не знаходимо в творах петербурзького періоду того сміливого польоту думок, якими

відзначався київський гурток Кирило-Методіївців, — точно так само, як і конституційна епоха 1860-х років у Галичині була лише вельми далеким і слабим відображенням надій і сподівань 1848 року.

Реакція в Галичині особливо відбилася на розвиткові науки. Широкі пляни «собору учених» 1848 року залишилися мертвою буквою. Конституційні слов'яно-руські рухи беруть гору над українськими, теорія «єдності» над національними. Офіційний представник філологічних дисциплін, професор нововідкритої катедри української мови і літератури Яків Головацький дедалі більше і більше пересувається із своєї української позиції 1848 року в бік «об'єднання» і закінчив еміграцією в Росію. В граматичних працях народний елемент знову узгоджується з великоросійськими і слов'янськими зразками; популярна граматики цієї епохи Мих. Осадци (*Грамматика русскаго языка*, перше видання 1862 року), не зважаючи на свою наукову перевагу, була великим кроком назад у порівнянні з Лозинським.

Убога преса мляво, нудно переживувала питання про народну і «образованную» («освічену») мову. Історичні праці цього періоду — праці Зубрицького (*Історія Галичскаго княжества, 1852-1855*), Гарасевича (*Annales ecclesiae Ruthenicae, 1862*), Шараневича (*Історія Галицко-Володимирской Руси, 1863*), статті Малиновського та інших, також були позбавлені живого змісту, пройняті архаїчно-схолястичним характером, стояли під знаком об'єднання.¹⁸ Познаки оживлення починаються лише з 1870-х років під найближчим впливом діячів російської України.

В Росії такого різкого падіння не було. Були відняті у науки великі сили, які обіцяли відкрити нові обрії для наукової діяльності; але в загальному, не зважаючи на розгром київського гуртка і одночасного погрому московських «Чтений», наукова праця не припинилася. Працями і піклуваннями Максимовича, Іванишева, Судієнка в Києві, Метлинського в Харкові наукове життя у відповідних напрямках археологічно-історичної та етнографічної праці продовжувалося. Київська комісія видавала свої «Памятники» і поряд з ними Іванишев організовував знаменитий «Архив южно-западной России» (т. I, 1859) та інші видання; його невелика стаття про копний суд (*О древних сельских общинах Юго-западной Руси, 1857*) зробила велике враження і мала велике значення як одна із талановито проведених паралель між пізнішим українським життям і давноруським. Було видано декілька цінних пам'ятників і збірників козацької епохи (літописи Величка і Грабянки, листування Скоропадського і Апостола). Максимович продовжував видавати цінні історико-літературні збірники, що стосувалися місцевої історії

¹⁸ О. Терлецький, *Галицько-руське письменство 1848-1865 років на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції, 1903.*

(*Киевлянин*, III кн., 1850, *Украинец*, 1859 і 1860). Історичне товариство в Одесі почало видавати «Записки» (від 1844 року), де були також матеріали з історії козацтва. В галузі етнографії за третім збірником Максимовича (1849) появився вельми змістовний збірник Метлинського (1854), було опубліковано декілька цінних статей, наприклад, український календар Максимовича.

Наукова праця, таким чином, не припинялася, але свіжим вітром подуло в українських наукових сферах лише від другої половини 1850-х років.

Кирило-методіївські в'язні отримали можливість повернутися до наукової праці у 1858 році. В цьому ж році появилася відома стаття Погодіна, яка знову поставила на порядок денний питання про давність української мови і українського племені на Подніпров'ї і яка викликала жваву полеміку. У 1858 році було відновлено московські «Чтения» під редакцією Бодяньського. У 1861 році засновується перший український громадський і науковий журнал «Основа». У 1860 році появляється в Харкові перша праця першого українського мовознавця О. Потебні, а в 1863 році виступає у київському «Архіві», стаючи замість Іванішева редактором, молодий Антонович.

Оце декілька дат, які нам показують пошвавлення українських досліджень не лише в значенні посилення продуктивності, але і їхній характер, спрямованість інтересів, які помічаємо від початку 1860-х років.

У 1858 році виходить чудове історико-етнографічне зібрання Куліша із його записів і ряду його власних та інших авторів статей, де в ширшому масштабі повторювався план його «Преданій» — дати духовний образ українського селянина, його погляди на минуле і сучасне, його психологію і духовний склад. Костомаров, починаючи з того самого року, друкує свою історію Хмельницького, опубліковану потім в переробленому і доповненому вигляді у 1859 році — твір, який викликав захоплення своїм художнім викладом, але одночасно викликавши ряд критичних статей Максимовича у різних виданнях протягом 1859-60 років під спільною назвою «Листи про Б. Хмельницького» і під спеціальними заголовками. Другу серію листів Максимовича спричинила спроба Антоновича дослідити найдавнішу історію козацтва у вигляді вступної статті до першого тому *Архива*, виданого Максимовичем (*Исследование о происхождении козачества*, ч. III, т. I, 1863). Теорія була цілком фантастична, хоч і ефективна, яка зробила певний вплив у літературі. Максимович у своїх *Исторических письмах о козаках приднепровских* (1863-5) показав перебільшення і фантастичні захоплення молодого автора, який іще перебував під впливом *Історії Русів*. Ці дві серії статей, разом з іншими, значно дрібнішими, вчинили цінну послугу історії козацтва, відвернувши її від фантастичних вигадок *Історії Русів* і *Запорожской Старини* знову на надійний ґрунт фактів.

У галузі найдавнішої історії важливе значення мали статті, викликані теорією Погодіна про полянських великоросів. На статтю Погодіна, підтриману потім статтями Лавровського,¹⁹ відповідав Максимович декількома серіями «листів», присвячених критиці філологічних аргументів, висунутих на захист цієї теорії («Филологическия письма», 1856, «Ответныя письма», 1857, «Новые письма к М. П. Погодину о старобытности малорусского языка», 1863.²⁰ Критиці історичної суті цієї теорії були присвячені статті Максимовича («О мнимом запустении Украины», 1857) і О. Котляревського («Были ли Малоруссы исконными обитателями Полянской земли или пришли из-за Карпат в XIV в.», 1862). Це історичне підґрунтя як на ті часи було насвітлене значно ліпше від філологічного, тому що філологічний вантаж обох сторін був іще вельми убогим. В загальному ж полеміка мала те велике значення, що розширювала перспективи українознавства в наступні століття, підкреслювала тісні зв'язки і спадкоємність того, що досі вважалося специфічно українським — історію і побут XVII-XVIII століть — з історією і побутом попереднього періоду. В цьому ж напрямкові, свідомо чи несвідомо, ішли інші праці цих років: Іванишева, Антоновича, Костомарова. Іванишев у своїй статті «О древних сельских общинах», Антонович у своїй теорії про спадкоємність дружини і козацтва, Костомаров у своїх статтях з стародавньо-руської історії («Черты народной южнорусской истории», 1862, «Две русския народности» та інших) — всі вони висували спадкоємство форм, основних течій і спрямувань, які зв'язували українське життя XVI-XVII століть з княжою Руссю і робили її нащадком і спадкоємцем традицій київського періоду. В цьому ж напрямкові ішли дослідження Костомарова з московської історії, в яких підкреслювалися глибокі відмінності московського ладу від київського, всупереч з офіційною історіографією, яка представляла Москву спадкоємницею і продовжувачем київських традицій.

Одночасно з цим помічаємо посилені прагнення відмежувати українське життя не тільки в минулому, але й у сучасному від усього того, що заявляло претенсії на нього, бажало утримати українське життя в службовій ролі. В цьому відношенні «Основа», як арена такої боротьби за відосібнення і самодостатність, я сказав би — за автономність українського життя, мала велике значення, хоча на цій стадії дебатів захисники українського життя далеко не дійшли до останніх логічних висновків. Обмін думками і все це поживалення, пов'язане з появою першого українофільського органу, тривало недовго, неповних два роки, і цим пояснюється незавершеність теоретичних побудов, іще непідготовлених са-

¹⁹ *Обзор замечательных особенностей наречия малорусского в сравнении с великорусским* (Н. М. П. П., 1859); *По вопросу о южнорусском языке* (Основа, 1861 — стаття написана в 1856 році).

²⁰ Передруковані в *Собрании сочинений*, т. III.

мим життям. Все таки тоді зроблене і сказане мало, правдоподібно, велике значення. На чолі ішов Костомаров, виступивши в «Основи» із рядом статей, спрямованих проти загальноросійських і польських претенсій; в тому самому напрямкові писали Антонович, Житецький, Рильський та інші. Особливо глибоке враження зробила стаття Костомарова «Две русские народности» (1862), де було представлено контраст між українським і великоросійським елементом у всіх сферах суспільного і особистого життя. Протягом багатьох десятиліть ця стаття Костомарова залишалася євангелією українського націоналізму.

Громадські завдання високої важливості, висунуті цією епохою, викликали переоцінку літературних доробків з громадсько-національної точки погляду. Різкі критичні статті Куліша з ділянки української літератури XVIII-XIX століть мали немале значення: від них можна рахувати початок історії нової української літератури.²¹

1860—1870-ті РОКИ; НАРОДОЗНАВСТВО

З припиненням *Основи* осінню 1862 року розпався гурток дослідників, який був зібрався навколо цього журналу. Розпочаті після цього переслідування українства (1863) не залишилися також без впливу на українську публіку, яка не звикла до такої ролі переслідуваних. Наукова діяльність, звичайно, не припинялась. Костомаров у Петербурзі, Максимович і Антонович у Києві, Бодянский у Москві займалися збиранням і опрацюванням історичних матеріалів; на ці роки припадає видання актів московських архівів з історії України XVII століття в *Актах Южной и Западной России*, київських матеріалів в *Архив Ю. З. Р.*, вивчення Румянцевського опису Лазаревським у співробітництві з іншими дослідниками. Бодянский після катастрофи 1848 року, ставши взагалі значно більше стриманим по відношенню до українських матеріалів, від 1863 року друкував у *Чтениях* велике зібрання пісенного і віршованого матеріалу Галичини, який постачав Головацький, що було результатом праць цілого покоління галицьких збирачів; це видання закінчилося у 1872 році, рівно через десять років.

Другою великою новинкою в галузі етнографії було зібрання українських приказок, виданих Симоновим (*Українські приказки, прислів'я и таке инше*, спорудив М. Номис, 1864). В галузі вивчення народної словесності, народної символіки і народної поезії появляються важливі праці Потебні (перша праця в 1860 році: *О некоторых символах в славянской народной поэзии*, потім: *О мифическом значении некоторых обрядов и поверий*, 1865, *О доле*

²¹ Про керівні ідеї гуртка «Основи» див. працю Стешенка: «Українські шестидесятники», *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*, т. II, 1908.

и сродных с нею существах, 1867, О купальских огнях и сродных с ними представлениях та інші).

В кінці 1860-х років виник великий науковий захід за ініціативою П. Чубинського, який звернув на себе увагу дослідженнями народного життя на півночі Росії, в Архангельській губернії, куди його було заслано. На його пропозицію Російське географічне товариство доручило йому здійснити статистичне і етнографічне дослідження правобережної України, і Чубинський у 1869-70 роках відбув ряд експедицій з декількома співробітниками, а також заручився співпрацею спеціалістів з різних ділянок народного життя. Великий матеріал, зібраний ним і доставлений співробітниками і кореспондентами, потім був виданий у вигляді великого зібрання під назвою *Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край, снаряженной Русским географическим обществом, Юго-западный отдел*. Праці становили VII томів у 9 книгах, випущених у світ протягом 1872-1877 років. Крім великого збірника пісень і обширного зібрання казок тут появились зібрання і дослідження, які відкривали цілковито нові сторони народного життя: збірник судових процесів за чаклунство із актів XVII-XVIII століть, зібраних Антоновичем; зібрання ухвал волосних судів, як матеріал для вивчення звичаєвого права, упорядкованих Кістяковським; огляд української діалектології, складений Михальчуком на підставі відповідей на діалектологічну програму і таке інше. В загальному вийшло надзвичайно імпозантне зібрання, яке не лише пропонувало цінний матеріал з цілого ряду питань, але і накреслювало нові шляхи дослідження народного життя.

Під впливом праць над опрацюванням і виданням зібраного матеріалу виникла думка про створення постійного органу для вивчення краю в напрямкові, указаному «експедицією». Праці експедиції були справою українських дослідників, зосереджених у Києві, які на той час зібрали навколо себе вельми значні наукові і культурні сили, і як продовження цих праць виник київський «Юго-западный отдел Русского Географического общества», який розпочав свою діяльність у 1873 році, поставивши перед собою широкі цілі статистично-економічного і етнографічного дослідження українського населення. Не зважаючи на досить офіційну оболонку «для безпечности», цей відділ зібрав навколо себе все, що було живим і допитливим у тодішньому українському суспільстві, і обіцяв багато чого. Одночасно з ним відкрилося і київське історичне товариство, але воно мало, особливо на початках, досить таки казенний характер і не зробило помітного впливу на розвиток наукової діяльності.

Навпаки, збуджуючим моментом у цьому значенні був археологічний з'їзд 1874 року в Києві. На ньому було прочитано багато цікавих доповідей (наприклад, повідомлення Камінського про першу палеолітичну стоянку на Україні, Дашкевича про Болоховський рух у XIII столітті, Житецького про Пересопницьке євангеліє та

інші), з'їзд викликав велике зацікавлення в широких колах, живий обмін думками з багатьох питань українознавства.

Це викликало потім газетну полеміку, яка перейшла в найжорстокіше цькування українства, що закінчилося відомими адміністративними репресіями. Південно-західний відділ було «тимчасово» закрито в 1876 році з тим, щоб уже більше не бути відкритим. Відділ проіснував таким чином лише три роки, але зробив багато. Цінною була його власна праця, організаційна і видавнича: він видав два томи цінних *Записок* (третій не був закінчений), цікаве зібрання «Малороссийских преданий» під редакцією Драгоманова, деякою мірою з цим виданням стояло видання «Исторических песен малорусского народа», упорядковане Антоновичем і Драгомановим, залишаючись довго гордістю української науки. Але крім цього «Відділ» мав велике значення згуртуванням українських наукових сил, організувавши їх для колективних праць і накресливши ряд питань для дальшого дослідження.

ІСТОРІОГРАФІЯ 1870-1880 РОКІВ: КОСТОМАРОВ, КУЛІШ, АНТОНОВИЧ

У значенні властивого дослідження українського життя двадцятип'ятиліття вслід за припиненням «Основи» і діяльності петербурзького гуртка ознаменувалося особливо інтенсивною працею в галузі української історіографії. Праці Костомарова, Куліша, Антоновича, Лазаревського з різних точок погляду, з неоднаковим багажем знань і таланту, але в загальному дуже успішно просували українську науку у пізнанні минулого українського народу, його історичного процесу, що привів на нинішні позиції його сучасного покоління.

Коло матеріалів, якими володів кожний із дослідників, їхні особисті інтереси і нахили визначали сферу діяльності кожного із найголовніших представників української історичної науки. Костомаров, взявшись за опрацювання офіційного актового матеріалу московських архівів з історії козацтва, протягом двадцяти п'яти років паралельно провадив видання актів згаданих архівів (*Акты Южной и Западной России*, 12 томів, від 1863 по 1884) і розповідав про політичну долю козацтва в ряді монографій, які у своїй сукупності охоплювали шістдесятиліття, від епохи Хмельницького до катастрофи 1709 року (після *Б. Хмельницького*, виданого в новому опрацюванні 1870 року, *Гетьманства Виговського*, *Гетьманства Ю. Хмельницького*, *Руїни*, *Мазепи і мазепинців*). З боку ґрунтовності і художньої форми важко було бажати собі чогось кращого, і цим пояснюється те, чому за увесь цей час ми не зустрічаємося з паралельними працями в цій галузі (не рахуючи дрібніших статей, присвячених окремим моментам, матеріалам або загальним характеристикам найголовніших діячів цієї епохи). Ва-

дою був поверхово-розповідний характер: за калейдоскопом зовнішніх деталей зникали керівні ідеї і течії суспільного життя, навіть неясно вимальовувалися образи головних діячів і зовсім пропадав найголовніший фактор — народ, історичну роль якого сам автор визнавав основою історичного дослідження, але занедбав у своєму викладові за зовнішнім багатством фактів. Історична трагедія українського народу, пережита ним протягом цих десятиліть, затушовувалася за зовнішніми драматичними деталями і навіть суть політичного конфлікту між Україною і Польщею, що лежала в їх основі, не подавалася з належною ясністю. А культурний, побутовий і суспільний бік процесу залишався і зовсім поза межами дослідження.

Куліш, незадоволений першими монографіями Костомарова і вважаючи його «чужоплемінником», який не спроможний збагнути уклад українського життя і сутність козацтва, задумав розкрити історію козацтва у тісному зв'язку з сучасними культурними і суспільними стосунками, з способом життя народу. Перший начерк своєї праці Куліш надрукував за кордоном, у львівському журналі *Правда* під назвою: «Перший період козацтва аж до вороговання з Ляхами» (1868). Це була вельми цінна праця, значною мірою вільна від легендарної традиції, представляла історію козацтва на широкому фоні культурних і соціальних відносин, так що доводиться сильно пошкодувати, що внаслідок незначного розповсюдження в Росії журналу, в якому вона була надрукована, ця праця не потрапила до тутешнього культурного вжитку. 1874 року вона вийшла у новій, поширеній редакції, як перша частина великої праці, над якою Куліш потім працював майже до самої своєї смерті. Частина цієї праці, тоді виданої, мала назву *История воссоединения Руси*; вона припинилася на III томі, виданому в 1877 році і була доведена до 1620-х років. У багатьох відношеннях це була дуже цінна праця; своїм критицизмом і широким трактуванням козацтва на фоні польсько-українських стосунків вона далеко залишала за собою все зроблене до того часу з історії раннього козацтва, зокрема огляд історії козацтва до Хмельницького як вступ до пізніших видань *Богдана Хмельницького* (1870 і 1884). Але однобічне зображення, панегіризм у відношенні до польської культурної місії на Україні і дедалі посилюване різко вороже ставлення до козацтва, претенсійний тон і стомлюючий риторизм викладу — все це наклало неприємну тінь на працю Куліша. Одночасно опублікована його стаття «Козаки в отношении к государству и обществу» (1877), підсумувавши в досить різкій формі історичні погляди автора, стаття іще різкіше підкреслила його тенденції і зіпсувала настрій. *История воссоединения* була зустрінута холодно, навіть вороже і її позитивні сторони не були оцінені ні в наукових колах, ні серед широкої публіки. Нові праці Куліша в цій галузі *Отпадение Малороссии от Польши* (1888-9, 3 томи) і *Украинские паны и козаки в двадцатилетие перед бунтом Хмельницкого* (1895, не

закінчено) — іще більше суб'єктивні і з наукової точки погляду зовсім малоцінні. Ці праці підсилили потім негативне ставлення до діяльності Куліша на полі історії, але треба визнати, що не зовсім заслужено.

В той час як у Куліша в його дослідженнях історії козацтва дедалі сильніше виступав негативний, руїницький характер козацтва по відношенню до культури і громадськості, насаджуваної Польщею, — то в працях Антоновича, присвячених історії суспільних стосунків на Україні під польським режимом, навпаки, виявлялася неминучість протесту проти політичних і суспільних форм польського ладу з боку українського елемента, втіливши цей свій протест у козацтві і в козацьких рухах.

Примикаючи тісно до Костомарова у своїх основних поглядах на історичну еволюцію українського народу, Антонович у ряді праць, присвячених історії суспільних класів, відзначав корінний переворот у суспільних стосунках, внесений польським правом в українське життя, корінне протиріччя цього права з демократичним укладом українського життя. Антонович показав глибокі аномалії в українському житті під впливом нових умов. Ряд праць Антоновича, в яких він підсумовував документальний матеріал з історії суспільного ладу XVI-XVIII століть, — разом десять томів, 1863-1902, присвячених історії селянства, міщанства, дворянства, церкви, козацьким і гайдамацьким рухам, як виявам народного протесту,²² — в основному становлять один суцільний акт обвинувачення проти польського режиму з точки погляду українського народу.

Навпаки, староруський суспільний уклад, а також лад великого князівства Литовського, який уявлявся Антоновичеві безпосереднім продовженням староруських традицій, покійний історик схильний був до деякої міри ідеалізувати. Він наполягав на тісне спадкоємство форм і основних ідей староруського життя в пізнішому українському житті, і з цієї точки погляду енергійно виступав проти теорій Погодіна, відроджених у 1883 році Соболевським, доводив відсутність різкого перелому в житті Придніпров'я в епоху монголів. З другого боку, за допомогою археологічного матеріалу Антонович намагався розширити історичний обрій старої Русі за межі суто історичних джерел. Присвячуючи останні десятиріччя свого життя археологічним дослідженням, він став справжнім основоположником української археології і знайшов у цій сфері багато співробітників і продовжувачів.²³

²² Частина указаних статей зібрана у першому (єдиному) томі його *Монографій*, виданому у 1885 році; всі інші залишаються розпорошені в томах *Архива*, тому що виходили лише в обмеженій кількості відбитків.

²³ Про наукову діяльність Антоновича є гарна праця С. Томашівського «Володимир Антонович», *Літературно-Науковий Вісник*, 1906. Також є статті у присвяченому пам'яті Антоновича третьому томі *Записок українського наукового тов.* в Києві.

ІСТОРІОГРАФІЯ 1880—1890-х РОКІВ
ЛАЗАРЕВСЬКИЙ І ГУРТOK «КИЕВСКОЙ СТАРИНЫ»

Огляд діяльності Лазаревського, останнього із великих істориків розглядуваного періоду, більш доречно пов'язати з оглядом праць гуртка, зібраного «Киевской Стариной». Хоча Лазаревський почав працювати іще у 1850-х роках і перші його великі праці відносяться до 1860-х і 1870-х років (*Малороссийские посполитые крестьяне*, 1866, *Очерки малороссийских фамилий*, 1875), але розквіт його наукової діяльності припадає на час *Киевской Старины*, в якій Лазаревський приймав діяльну участь від першої книги, а потім після зміни редакції у 1887-8 роках став справжнім її керівником.

У протилежність до інших історична діяльність Лазаревського концентрувалася в порівняно тісних межах: він був істориком гетьманщини XVIII століття і досліджував її життя і побут з точно визначених точок бачення. Прихильник демократичної стихії в українському житті, подібно до Костомарова і Антоновича, він досліджував занепад гетьманщини — виродження демократичного ладу козацтва нащадками козацької старшини, закріпачення вільного українського населення і виникнення нової привілейованої кляси. В цьому пункті зосереджувалися дослідження Лазаревського з історії суспільних клясів і управління, з історії родів і нарешті — велика історико-географічна праця *Описание старой Малороссии*, якої він встиг написати лише частину (три томи з описом трьох із десяти полків Гетьманщини). Незважаючи на велетенську ерудицію, на єдину у своєму роді обізнаність з епохою, суспільне життя і побут Гетьманщини у працях Лазаревського зображені однобічно: він цілковито ігнорував політичний бік тогочасного життя; він не враховував впливу політики центрального уряду на українські стосунки і, зводячи все до економічних відносин, залишав зовсім на боці політичні мотиви; суспільне життя і діяльність Гетьманщини XVIII століття внаслідок цього були зображені не у дійсному вигляді.

Киевская Старина, заснована в 1882 році, перейшла під найбільший вплив Лазаревського, як я сказав, від 1888 року. Засновник цього журналу Ф. Лебединцев за своїм фахом був істориком церкви і, дякуючи своїм зв'язкам в духовних колах, цей церковно-історичний бік був представлений особливо сильно в перші роки і залишив слід за традицією і в наступних роках; в період Лебединцева журнал користувався навіть заступництвом Синоду. Але поряд з цим, з перших же років, йому пощастило залучити до більшої чи меншої співпраці вельми багатьох видатних українських дослідників, і журнал став справжнім органом українознавства: української історії, етнографії і літератури, в межах України російської. Діяльними співробітниками *Киевской Старины* були: Костомаров, Антонович, Лазаревський, Орест Левицький, далі П. Ле-

бединцев, Ф. Терновський, С. Голубев, який займався головним чином церковно-побутовою історією і церковними старожитностями; над історією козацтва, соціальною і побутовою історією Лівобережжя працювали тут Лучицький, Багалій, Горленко, Шишманов; із філологів — Житецький, Сумцов, М. Петров, Науменко; на теми етнографії писали Драгоманов, Вовк, Єфименко, Нейман, Манжура та інші.

Після смерті Лебединцева «Кієвская Старина» фактично перейшла під колективне керівництво гуртка найближчих співробітників і стала справжнім органом київських українознавців, а справжнім керівником став Лазаревський, залишаючись душою журналу до самої своєї смерті (в 1902 році). Із співавторів *Кієвской Старини* найбільш діяльними у цей період, крім згаданих вище, необхідно назвати А. Андрієвського, М. Молчановського, М. Василенка, Теліченка, В. Модзалевського, М. Стороженка, І. Павловського, які працювали в галузі історії, археолога М. Біляшевського, етнографів В. Милорадовича, В. Ястребова, Ір. Житецького, літературознавців і мовознавців І. Франка, М. Стороженка, А. Кримського, Гната Житецького.

Найбільше приділялося місця і уваги історії України XVIII-XIX століть, головним чином так би мовити місцевій історії, історії побуту: адміністративним і суспільним стосункам, літературним творам, школі; праць великого масштабу, які б ставили собі за мету загальне висвітлення цілих епох або рухів українського життя, було порівнюючи мало; переважав сирий або напівсирий матеріял, «цеглинки», цінні, але здебільшого досить мілкі.

Несхильність духовного керівника *Кієвской Старини* до сміливих узагальнень і до широких перспектив відбилася на загальному тоні журналу. Багато чого цінного було дано також із галузі етнографії; значно менше з історії літератури і мови. В загальному протягом майже чверті століття журнал зберіг за собою центральне місце в галузі українознавства, до деякої міри навіть — в українському інтелектуальному житті Росії. В тогочасних умовах, при неможливості мати українські товариства, українську пресу, *Кієвская Старина* виконувала обов'язок органу українознавства, представництва від імені української інтелігенції. Одночасно гурток *Кієвской Старини* був своєрідною українською корпорацією, ученою установою, єдиною в своєму роді. У всякому разі при всіх своїх недостатках, деякій вузкості видноколу і відсталості інтересів *Кієвская Старина* відіграла видатну роль в українських дослідженнях. Зі смертю Лазаревського (в 1902 році) журнал почав помітно схилитися до занепаду. Нестачу наукового матеріялу редакційний гурток намагався до деякого часу компенсувати розширенням програми у бік громадсько-політичний і белетристичний; з кінцем 1906 року журнал набрав нового вигляду переважно українського (за мовою), було змінено назву на «Україна», але потім (у 1907 році) журнал зовсім припинив своє існування.

ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ ХІ-ХVІ СТОЛІТЬ МОВА І ЛІТЕРАТУРА

Поруч із вивченням нової історії України, якому приділяв особливу увагу гурток *Киевской Старини*, становили цикли праць із древньої історії і литовсько-польського періоду, завдяки ініціативі Антоновича і Владимирського-Буданова. Антонович, як професор Київського університету, починаючи з 1880 року, кожні 2-3 роки систематично пропонував на здобуття наукового ступеня теми з історії тієї чи іншої землі ХІ-ХІV століть і таким чином ідея Костомарова про землю, як політичну одиницю староруського укладу, знайшла собі вияв у великій серії монографій, які розглядали окремі землі з точки погляду історичної географії, політичної і культурної історії (праці О. Андріяшева, Д. Багалія, П. Голубовського, Ол. і Мих. Грушевських, В. Данилезича, П. Іванова, В. Ляскоронського, Н. Молчановського). Загальна кількість таких монографій за чверть століття перевершила десяток; деякі з них мали видатні якості і у своїй сукупності дали вельми серйозний вклад у науку.

Аналогічну діяльність у менших розмірах здійснював М. Ф. Владимирський-Буданов, який досліджував історію права великого князівства Литовського, головним чином державного права, і пропонував своїм учням теми з цієї ж галузі, взагалі звертав їхню увагу у цьому напрямкові; внаслідок появилася також значна серія праць з історії суспільних і правових стосунків України і Білорусії, головним чином ХVІ століття (крім дуже цінних праць самого М. Ф. Владимирського-Буданова, праці М. Ясинського, Г. Демченка, М. Максимейка, І. Малиновського). В цьому ж напрямкові працював протягом цих років московський професор М. Любавський, автор великих досліджень господарського ладу великого князівства Литовського, і варшав'янин Ф. Леонтович, який дав багато праць в цій самій галузі.

Хоч ці дослідження у сфері староруської і західноруської історії здебільшого не стояли впевнено під знаком українознавства, однак, мали велике значення з точки погляду українських досліджень, не лише в значенні нагромадження і опрацювання фактичного матеріалу, але і по спорідненості основних положень, що лежали в їхній основі: вони виходили від тих самих поглядів на спадковість правових і культурних традицій київського періоду в устрої і житті України і Білорусії ХІV-ХVІІ століть, висували принципи обласного ладу, земського самоуправління, із яких випливало і дослідження української історіографії цього періоду.

В історії української літератури вельми помітним явищем були праці М. Петрова — *Очерки по истории украинской литературы XVIII века*, 1880, і особливо *Очерки истории украинской литературы XIX столетия* (друкувалися в *Историческом Вестнике*, 1880-3, і в новому опрацюванні вийшли окремою книгою в 1884

році). Після коротких оглядів 1860-1870-х років і особливо багаточисленних, більш спеціальних праць, це був перший значний загальний курс нової української літератури, з цієї точки погляду дуже цінний, хоча невисокий в сенсі загального навітлення і однобічний у тому відношенні, що ця історія літератури обмежувалася Україною російською. В сенсі навітлення загальної еволюції вельми цінне доповнення до неї становила велика рецензія проф. Дашкевича для нагороди уваровською премією (1888); це була цінна праця, яка дуже влучно накреслювала розвиток і керівні ідеї нової української літератури першої половини XIX століття (народність і демократизм). Заповнити другу прогалину — відсутність літератури австрійської України — мав на увазі львівський професор Огоновський своєю історією літератури (друкувалася в журналі *Зоря* і виходила окремими томами від 1887 року). Її перша частина, присвячена літературі до кінця XVIII століття, не становила інтересу через стислість і убогість відомостей; для XIX століття праця Огоновського подавала досить багатий фактичний матеріал про українське письменство Росії і Австрії, але її вадою була відсутність перспективи, будь-якого сліду якраз «історії».

Вивчення української мови і літератури, слабше виявлене в працях гуртка *Київської Старини*, було представлено декількома працями поза межами журналу. В дослідженні мови домінуюча роль в 1870-80-х роках належала Потебні. Уже від 1860-х років паралельно з вище згаданими працями про народну символіку, він розпочинає ряд великих праць в галузі мови. Від 1864 року починають виходити його надзвичайно цінні діалектологічні праці: *О звуковых особенностях русских наречий* (окремо 1866), з продовженням потім спеціально в галузі української діалектології: *Заметки о малорусском наречии*, 1870. Пізніше Потебня переходить до праць про синтаксис — «Из записок по русской грамматике» (ряд статей, які друкувалися від 1874 року і частково залишалися невідомими за життя автора), але паралельно з ними ідуть і статті про фонетику і етимологію під спільними заголовками «К истории звуков русского языка» (від 1873 року) і «Этимологические и другие заметки» (від 1880). Серед них в 1877 році виходить вельми цінне коментоване видання «Слово о полку Ігоревім», пізніше — ряд праць із сфери дослідження лексики, які поширилися на вивчення поетичних образів і мотивів української народної поезії: «Объяснение малорусских и сродных народных песенъ» (веснянки, колядки, щедрівки), 1883-7. Глибокий майстер в діалектології і фонетиці, в символіці і поетиці, незрівняний мислитель в галузі лінгвістичної психології, Потебня був і залишається найбільшим дослідником, якого мала українська філологія; з огляду на живе зацікавлення і щире любов його до української мови і української письменності доводиться дуже шкодувати, що він обмежився лише небагатьма спеціальними працями або більш-менш випадковим українським матеріалом у своїх працях в основному загального характеру.

Те, чого не дав Потебня (а міг довершити ліпше, ніж будь-хто інший) — загальних курсів української філології, постаралися дати інші. У 1880 році випустив Огоновський цілком непогану спробу загального огляду фонетичних особливостей української мови під назвою *Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache* і потім, як доповнення до цієї праці, статтю: «О Важнейших właściwościach języka Ruskiego», 1883, а через декілька років (1889) вийшов короткий нарис української фонетики В. Науменка під назвою *Обзор звуковых особенностей малорусской речи*, 1889 р. З історії мови дав ряд великих праць П. Житецький: *Очерк звуковой истории малорусского наречия*, 1876 — першу спробу компактної історії фонетики, досить критично оцінену спеціалістами, але яка залишилася єдиною до останнього часу; потім «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII і XVIII вв.», ч. I, 1889, і замість продовження цієї праці *Энеида Котляревского и древнейший список ея в связи с обзором малорусской литературы XVIII в.*, 1900. У зв'язку з деякими меншими працями («О Пересопницкой рукописи евангелия», «К истории литературной русской речи в XVIII в.», «О переводах евангелия на малорусский язык» та інші) ці праці давали вельми цінний огляд літературного опрацювання української мови у XVI-XVIII століттях.

Для вивчення найдавнішої історії мови мала велике значення відроджена проф. Соболевським полеміка про етнографічну приналежність населення Подніпров'я X-XIII століть. Його реферат: «Как говорили в Киеве в XIV-XV вв.», прочитаний у київському історичному товаристві у 1883 році, викликав справжню бурю — ряд істориків і філологів виступали із запереченнями положень Соболевського, доказуючи безперервність населення Київської області і відсутність іміграції із Волині і Галичини. Ці реферати, на жаль, не були надруковані, але погляди учасників суперечки були розвинуті у ряді праць — з філологічного аспекту Соболевським і Шахматовим з одного боку («Очерки по истории русского языка», «Лекции по истории русского языка», «Источники киевского говора» Соболевського, 1884-5; «К вопросу об образовании русских наречий» Шахматова, 1894), з другого боку Ягичем, Потебнею, Кримським та іншими («Четыре критико-палеографические статьи» та «Критические заметки по истории русского языка» Ягича, 1884-9, «Отзыв о сочинении А. Соболевского „Очерки“», початий Потебнею, незакінчений і виданий уже після його смерті в 1896 році, «Филология и Погодинская гипотеза» Кримського, 1898 та інші.²⁴

З історичної точки погляду цьому питанню були присвячені праці Антоновича, В. Буданова, Лазаревського і автора цих рядків. Це питання донині, у різноманітних формах (наприклад, з перенесенням центру ваги з Київської землі на землю Сіверську), не пе-

²⁴ Детальнішу історію питання зацікавлені знайдуть в моїй *Історії України-Руси*, том I.

рестає бути стимулом для дослідження древньої колонізації, етнографічних і політичних стосунків Придніпров'я, не говорячи про суто лінгвістичний бік (статті Ягіча «Einige Streitfragen», 1898, Шахматова «К вопросу об образовании русского народа» в новій сильно переробленій редакції 1899 року, Кримського «Филология и Погодинская гипотеза» в новому виданні 1904 року, його ж «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів», 1904, мої «Спільні питання староруської етнографії», 1904, Соболевського «Древне-киевский Говор», 1905, критика Кримського під тією самою назвою, 1906, Шахматова «Южные поселения Вятичей», 1907 і викликані цією статтею заперечення Розова: «Трилогия проф. Кримского», 1907 та інші).

З другого боку питання про самостійність української мови висунуло з новою силою суперечку з приводу дозволу виступів українською мовою на археологічних з'їздах (1899), а потім питання про скасування заборони уживання українського слова, заініційоване тодішнім комітетом міністрів (1905). Крім стислих статей і трактатів більш загального публіцистичного характеру ці суперечки принесли і деякі цілісні з наукової точки погляду статті (стаття Михальчука, 1899 року, «Записка академії наук», 1905 та інші).

В загальному, попри різні несприятливі умови — цензурні побоювання і напіввизнане становище в офіційних наукових сферах — можемо констатувати вельми сильний і успішний ріст українських досліджень протягом останніх десятиліть ХІХ століття. Однак, хоча ці успіхи були довершені головним чином українськими вченими Росії, то синтезувати їх довелося на галицькому ґрунті з огляду на ті умови, в яких перебувало українське життя Росії. В Росії ці умови неминує спричиняти відомі недомовки, певну односторонність залежно від вільних і невольних прогалин в зображенні минулого і сучасного українського життя.

Ці умови, що змусили багатьох українських письменників із Росії перенести свою діяльність в Галичину, починаючи уже від першої заборони українського слова (1863), неминує повинні були спричинити створення також і наукового центру на галицькому ґрунті, поза межами цензурних і кожних інших обмежень, діючих у Росії. Таким центром врешті решт зробилося «Товариство імені Шевченка», засноване іще в 1870-х роках українцями із Росії з метою сприяти науковому і літературному українському рухові, але через вкрай обмежені засоби лише далеко пізніше воно спромоглося здійснювати своє призначення.

До того часу Галичина не проявляла себе значною продуктивністю в галузі науки. Поступово виростаючи після реакції 1850-х років, нова українська інтелігенція всю енергію і всі свої сили спрямовувала головним чином на освіту і організацію народних мас. Українські журнали (головним чином *Правда* від 1869 року і *Зоря* від 1880 року) порівняно небагато давали на теми українських досліджень. Серед представників консервативних «старорусин-

ських» течій також вельми небагато хто віддавав свої сили науковій праці (Шараневич в галузі історії Галичини, Петрушевич — філології і давнього минулого), без накопичення матеріалу їхні праці не мали значення.

Офіційний представник українських досліджень Яків Головацький емігрував у Росію і порвав свої зв'язки із галицьким життям. Його наступник по львівській катедрі проф. Огоновський, що належав уже до «молодого» українського напрямку, довгий час залишався головною і майже єдиною серйозною науковою силою; у 1876 році він випустив ціле видання *Слова о полку Ігоревім*, наступні його праці 1880-х років указані вище. Праці інших дослідників 1880 і початку 1890-х років не були чимось особливо видатним — праці Партицького з історії літератури і найдревнішої історії (на жаль, зі «слов'янської», зовсім ненаукової точки погляду), Онишкевича, Смаль-Стоцького в галузі мови; щойно розпочинав свої праці з народної мови і літератури під керівництвом Драгоманова найбільший із галицьких дослідників Іван Франко. Можна іще відзначити початки юридичної літератури в заснованому під кінець 1880-х років *Правничому часописі*. І лише середина 1890-х років, коли розпочиналася інтенсивна діяльність Наукового Товариства імені Шевченка, стала різко позначеною епохою в науковому житті Галичини.

З початком 1890-х років це товариство реформується і завдяки спонусі із Росії кладе початок суто науковим виданням українською мовою (забороненою в Росії указом 1876 року). Автор цих рядків належав до київського гуртка, який брав активну участь в організації цього першого українського наукового органу, а потім, переїхавши до Львова, докладав старань до дальшої наукової організації, в результаті якої під кінець 1890-х років Наукове Товариство імені Шевченка перетворилося на більш наукову установу, маючи у своїй системі цілий ряд спеціальних відділів і комісій для різних ділянок знань, зі спеціальними науковими виданнями матеріалів і досліджень (кількість цих постійних видань нині досягло 17 назв). Не маючи можливості дати детальний огляд розвитку організаційної і видавничої діяльності оновленого товариства,²⁵ я відзначаю лише деякі моменти більш загального значення. Таким моментом була організація центрального органу українознавства — наукового журналу, який ставив своєю метою давати по можливості повну картину розвитку українських досліджень. (*Записки Наукового Товариства імені Шевченка*, в своїй новій формі від 1895 року, з великими відділами хроніки і бібліографії українознавства). Далше — видання великої історії українського народу з найдавніших часів. Це видання провадив автор цих рядків з ра-

²⁵ Огляд першого десятиліття цієї оновленої наукової діяльності є в *Журналі Мин. Нар. Просв.*, 1904, III; огляд пізніших років — в *Известиях Академии*, 1911, кн. 3.

мени історичної секції товариства, починаючи від 1898 року (видання доведено до 1650 року). Задумана Іваном Франком історія української літератури, в менших розмірах, залишилася незакінченою через хворобу автора (в 1910 році вийшов лише короткий нарис її). У стах із лишком томах «Записок» нагромадилася велика кількість досліджень з історії літератури (значною мірою того ж І. Франка, також О. Колесси, К. Студинського, В. Перетца, М. Возняка, В. Щурата та інших), іще більше з історії — особливо з історії козацької епохи, також із культурної і соціальної історії козацької епохи, також із культурної і соціальної історії XVI-XIX століть (праці С. Томашівського, С. Рудницького, Олександра Грушевського, Івана Джиджори, Івана Крип'якевича, І. Франка, М. Зубрицького та інших, в тому числі і автора цих рядків), також з етнології і фолкльору (крім перерахованих, праці В. Гнатюка, Ф. Колесси, З. Кузелі, О. Роздольського та інших). У сфері археології — систематичне зібрання матеріалів з історії козацтва, при чому особлива увага зверталася на цілковито занехаяні теми.